

هویت دینی در جامعه ایرانی: مرور نظام‌مند مطالعات انجام شده (1380-1392)

علی قنبری برزیان، استادیار، گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان

رضا همتی، استادیار، گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان*

چکیده

هویت دینی یکی از مهم‌ترین ابعاد هویت بوده که نقش تعیین‌کننده‌ای در هویت‌یابی افراد ایفا می‌کند و تقویت این بعد از هویت می‌تواند موجبات قوام سایر ابعاد و چالش در این حوزه می‌تواند زمینه‌ساز بحران در سایر ابعاد هویت شود. این ادعا مخصوصاً در جوامعی که دین رکن اساسی آن جامعه را تشکیل می‌دهد موضوعیت بیشتری دارد. این مقاله بر آن است تا ضمن مرور نظام‌مند پژوهش‌های انجام شده در بیش از یک دهه گذشته (1380 تا 1392) در حوزه هویت دینی و سنجش آن در جامعه، سیمای کلی هویت دینی را در جامعه ایرانی مورد بررسی، چالش‌ها و روایت‌های گوناگون سنجش آن را مورد ارزیابی انتقادی و میزان استحکام سازه‌های آن را در جامعه ایرانی تحلیل نماید. به لحاظ روشی، پژوهش حاضر مرور نظام‌مندی است که در آن پژوهش‌های منتخب در سطح مشخصات عمومی، اهداف و سؤالات، روش‌شناسی، متغیرها، یافته‌ها و نتایج، طبقه‌بندی و ارزیابی شده‌اند. به طور کلی، یافته‌های نشان می‌دهد که تقلیل‌گرایی، اعوجاج مفهومی و نبود پایه نظری و روش‌شناختی منسجم مهم‌ترین نقاط ضعف سنجش‌های هویت دینی در این پژوهش‌هاست. به طور کلی نتایج این پژوهش‌ها حاکی از وضعیت مثبت هویت دینی و ارتباط مثبت و هم‌زیستی بین هویت دینی و هویت‌های رقیب (هویت ملی و هویت قومیتی) بجز هویت مدرن و جهانی می‌باشد. همچنین عوامل ایجاد تصویر منفی یا مثبت از دین در اغلب موارد ناشی از عوامل برون دینی است تا عوامل درون دینی.

کلید واژه‌ها: هویت، هویت دینی، مرور نظام‌مند.

مقدمه و بیان مسأله

شاید بتوان گفت، هویت دینی از مهم‌ترین عناصر ایجاد کننده همگنی و همبستگی اجتماعی در سطح جوامع است که طی فرایندی با ایجاد تعلق خاطر به دین و مذهب در بین افراد جامعه، نقش بسیار مهمی در ایجاد و شکل‌گیری هویت جمعی دارد و به عبارتی عملیات تشابه‌سازی و تمایزبخشی را انجام می‌دهد. ادیان از آغاز تاکنون، همواره در هویت بخشی مدنی و اجتماعی به بشر، نقش مثبت و مؤثری داشته‌اند. «اگر این مدعا پذیرفتنی باشد که ادیان در تمدن‌سازی تأثیر قابل توجه داشته‌اند، مفروض آن این است که در بین عناصر فرهنگ‌ساز بشری، دین نقش تعیین‌کننده‌ای را بر عهده دارد و به تعبیری، فرهنگ دینی می‌تواند حیات بخش، توسعه آفرین و تمدن‌ساز باشد» (منصورنژاد، 1383: 14). لذا مذهب، با وجود افزایش و شدت یافتن فرایندهای توسعه و نوسازی در تمام ابعاد خود، همچنان منبع مهمی برای هویت و معنابخشی در جهان متجدد و آشفته به شمار می‌رود. برخلاف برخی تصورات که مذهب را در نتیجه تداوم روند تجددگرایی، محو شده می‌پنداشتند، دین به عنوان منبع اولیه معنابخشی و هویت بخشی به بسیاری از مردم دنیا چون مسیحیان، مسلمانان، بوداییان و هندوها مطرح است. برخورداری از دین و تعالیم مذهبی مشترک، پایبندی و وفاداری به آن، اعتقاد و تمایل به مناسک و آیین‌های مذهبی فراگیر در فرایند شکل‌دهی هویت ملی، بسیار مؤثر است (حاجیانی، 1379). با این حال امروزه افزایش ارتباطات جهانی و جهانی شدن، موجب ایجاد تغییرات فرهنگی بسیاری در جوامع مختلف شده است. رواج ارزش‌های گوناگون، قرارگرفتن در معرض اندیشه‌ها و گرایش‌های مختلف، از جمله عوامل تهدیدکننده تعلق خاطر به هویت دینی به خصوص در میان جوانان است. هویت دینی را می‌توان در دو سطح فردی، مترادف با دینداری فردی و جمعی، معادل اجتماع دینی یا امت مطالعه کرد (دوران، 1383: 84). هویت دینی متضمن سطحی از هویت اجتماعی است که با «مای جمعی» یا همان اجتماعی دینی متناظر است و

نشان‌دهنده احساس تعلق به دین و جامعه دینی و همچنین تعهد به دین و جامعه دینی است. هویت دینی در واقع همان آثار و عوارض ناشی از حمل دین بر فرد دیندار است به تعبیر بهتر با پذیرش دین به عنوان اصل اعتقادی و تعهد و احساس تعلق به آن در زندگی و وجوه مختلف حیات فرد مومن تغییرات و نتایج مهمی حاصل می‌شود که همان هویت دینی است (چیت‌ساز قمی، 1383: 21-43) پس هویت دینی یعنی داشتن اهتمام دینی است به نحوی که نگرش‌گرایش و کنش‌های فرد را متأثر سازد (شجاعی‌زند، 1384: 36).

علی‌رغم این‌که پژوهش‌هایی زیادی در متون غربی در حوزه هویت در طول بیش از یک دهه گذشته صورت گرفته، شواهد حاکی از آنست که به طور گسترده از نقش مذهب در شکل‌دهی به هویت افراد و گروه‌ها غفلت شده است. با این حال، تعداد رو به رشدی از مطالعات، شروع به توجه به نقش دین به عنوان یک عامل مهم کرده‌اند (آرویک و نزیبت، 2010 و کینگ و بویاتریس، 2004؛ پیک، 2005). در کشور ما نیز در ادبیات هویت، تاکنون پژوهش‌های میدانی متعددی در سطح آکادمیک و نهادهای پژوهشی داخل کشور انجام شده است و با رویکردها و مفاهیم مختلف به این موضوع توجه کرده‌اند و هر کدام از این تحقیقات روایتی از وضعیت هویتی دینی و دینداری در جامعه ایرانی ارائه داده‌اند که ناظر بر جنبه‌های مختلف هویت دینی و همچنین ارتباط متغیرهای مختلف با هویت دینی و نهایتاً پیامدهای هویت دینی می‌باشد. گستردگی و پراکندگی تحقیقات در این حوزه و از سوی دیگر ارائه تحلیل‌های گاهاً غیر علمی و سطحی از سوی دیگر موجب شده که چشم انداز و تصویر یکپارچه‌ای از وضعیت هویت دینی در جامعه وجود نداشته باشد. بدین منظور انجام مرور نظام‌مند بر تحقیقات صورت گرفته و ارزیابی روش‌شناسی و یافته‌های این پژوهش‌ها می‌تواند سهم شایانی در ترسیم تصویری جامع در این خصوص داشته باشد. از سوی دیگر این بررسی با مشخص نمودن جغرافیایی تحقیقات مرتبط می‌تواند نقاط ضعف و قوت این پژوهش‌ها را احصاء نموده و

رویکرد مدرن، بیشتر روان‌شناسان و نظریه‌پردازان شخصیت، هویت را امری فردی و شخصی تلقی کرده و بر این باورند که هویت به خصیصه‌های شخصیتی و احساسی فرد مربوط می‌شود و فرایندهای روانی، نقشی ضروری در ساخت و پرداخت هویت ایفا می‌کنند. با این حال ایده‌ها و برداشت‌های کاملاً دینامیک در چارچوب نظریه‌های اجتماعی فرهنگی نشان می‌دهد که هویت به شکل درونی برساخته شده و به شکل بیرونی در بسترهای مختلف اجتماعی و فرهنگی از نو ساخته شده و از محیطی به محیط دیگر متفاوت است. به عبارت دیگر هویت، ساخته و پرداخته ظرف زمان، مکان، فضا و موقعیت اجتماعی فرد است. در برداشت اجتماعی فرهنگی از هویت (کارن یوسکین و کاردلیس، 2005). ادعا می‌شود که هویت به واسطه دیالکتیک میان فرد و جامعه شکل می‌گیرد. هویت اجتماعی تجلی یافته در شخصیت، جدا از دنیای اجتماعی افراد دیگر بی‌معناست. فرد بی‌همتا و متغیر است ولی شخصیت به صورت اجتماعی و به واسطه مراحل مختلف اجتماعی شدن و اندرکنش اجتماعی ساخته می‌شود. نهایتاً، در رویکرد پسامدرن نیز باور به شکل‌گیری و تعریف هویت به دور از دخالت هرگونه عامل از قبل موجود طبیعی، روانی و یا اجتماعی وجود دارد. این رویکرد که با نظریه گفتمانی شناخته می‌شود، عمدتاً متأثر از ادبیات، زبان‌شناسی و معناشناسی است (گل‌محمدی، 1386).

به طور کلی برخلاف رویکردهای اولیه به هویت که آن را ثابت و تغییرناپذیر در نظر می‌گرفتند، هویت‌های امروزی به شکل فرایند متحولی از «صیوروت و شدن» در نظر گرفته می‌شود تا صرفاً «بودن». هویت فردی در طول زمان می‌تواند در ارتباط با تجربیات شخصی و تغییرات اجتماعی گسترده تغییر کند. نظریه هویت می‌کوشد تا تلقی‌های فردی از خود و ساختار اجتماعی گسترده را که فرد در آن می‌اندیشد و عمل می‌کند را به هم پیوند زند. از این رو این رهیافت‌ها در خصوص هویت از منظر تأکیدشان بر ساختار اجتماعی از یک طرف و فرایندها و تعاملاتی که از طریق آن هویت‌ها شکل

از این مسیر راه را برای پژوهش‌های بعدی هموار نماید. با این توضیحات این مقاله بر آن است تا ضمن مرور نظام‌مند پژوهش‌های انجام شده در حوزه هویت دینی و سنجش آن در جامعه بر اساس تحقیقات و پیمایش‌های ملی و رساله‌های دانشگاهی مرتبط با هویت دینی، پژوهش‌های مرتبط با هویت دینی، مطالعات صورت گرفته در باب هویت مذهبی، سیمای کلی هویت دینی را در جامعه ایرانی را بررسی کرده، چالش‌ها و روایت‌های گوناگون سنجش و بررسی آن را مورد ارزیابی انتقادی قرار داده و میزان استحکام سازه‌های آن را در جامعه ایرانی تحلیل نماید. بررسی جهت‌گیری‌های پژوهش‌های انجام شده در حوزه هویت دینی، شناسایی ابعاد سنجش هویت دینی در مطالعات صورت گرفته، ارزیابی از وضعیت دینداری و هویت دینی در جامعه ایرانی از جمله اهداف مقاله حاضر می‌باشد.

مبانی نظری

الف- تعریف هویت و رویکردهای نظری

هویت ذاتاً مفهومی پروبلماتیک است و به‌جای این‌که یک شرح و توضیح یا پاسخ باشد، در درجه اول یک پرسش است. «من کیستم؟» پرسشی که همواره روشن و واضح نبوده است. هویت هرگز به یک مسأله تبدیل نمی‌شود بلکه همواره یک مسأله بوده و به‌عنوان یک مسأله شروع شده و شکل می‌گیرد (بنویست، 2004: 9). اما پروبلماتیک هویت اگرچه همواره از مسائل اصلی علوم اجتماعی بوده، تنوع و تکثری که دوران جدید بواسطه تغییر بسترهای زمانی و مکانی به ارمغان آورده ماهیت مسأله‌مند آن پررنگ‌تر کرده است. امروزه هویت دیگر به‌جای داشتن یک مفهوم «همه یا هیچ» سازه‌ای متکثر و متنوع است. این تنوع هویتی بیش از هر چیز ناشی از استفاده از منابع هویتی متعدد و متنوع است

هویت واژه است که به دلیل ماهیت میان رشته‌ای، کاربردهای گسترده‌ای یافته و تعریف مفهومی آن به شدت متأثر از مکاتب و رویکردهای نظری مربوطه می‌باشد. در ذیل

گروه‌های اجتماعی سرچشمه می‌گیرد، همراه با اهمیت ارزشی و احساسی منضم به آن عضویت (گل‌محمدی، 1386: 223). جنکیز⁶ بر این اساس به تعریف ساخت هویت (فردی و جمعی) به مثابه فرایند مستمر و بازتابی می‌پردازد، ترکیبی از تعریف (درونی) خویشتن و تعاریف (بیرونی) از خود که دیگران ارائه می‌دهند یا به عبارتی دیالکتیک شناسایی درونی-بیرونی (هنگل، 2005) دیالکتیک درونی-برونی به این معناست که در شکل‌گیری هویت علاوه بر شناخت افراد از خود، میزان پذیرش این شناخت از سوی دیگران نیز به اندازه خود این شناخت ضروری است و رابطه دو سویه میان هویت و اجتماع را مشخص می‌کند. به طوری که هویت از الزامات تعامل اجتماعی و شرط ضروری برای حیات و تعامل اجتماعی است و جدای از سپهر اجتماعی دیگران، اصولاً معنا ندارد. بنابراین هویت چه جمعی و چه فردی، اجتماعی است (جنکیز، 1381: 46-35).

نقد مهم بر رویکردهای اجتماع‌گرایی⁷ و تعامل‌گرایی نمادین، غفلت از کارکرد تضاد و قدرت در ایجاد و حفظ شرایط ساخت هویت است. این ایده در کار کاستلز اهمیت ویژه دارد. کاستلز⁸ (1385: ج 2: 22) هویت را یک برساخته اجتماعی و منبع معنا برای کنشگران می‌داند که به‌دست آنها از رهگذر فرایند فردیت بخشیدن ساخته می‌شود. بنابر نظر وی هویت‌ها به شکل کنش‌ها در حال بروز هستند، بنابراین جامعه شبکه‌ای⁹ جنبش‌ها را به ایستادگی و حتی پیکربندی طرح‌های هویتی برمی‌انگیزد (وبستر، 1390: 213). کاستلز مدعی است برساخت اجتماعی هویت همواره در بستری از روابط قدرت صورت می‌گیرد و نهادهای مسلط، هویت مشروع را بسط می‌دهند و از آن طریق سلطه خود را گسترش داده و عقلانی می‌سازند (هنکل، 2005). او بین سه صورت و منشأ برساختن هویت یعنی هویت مشروعیت‌بخش¹⁰، هویت مقاومت¹¹ و

می‌گیرند از طرف دیگر متغیراند. رویکرد ساختاری بر مفهوم هویت‌های نقشی در تحلیل خودپنداره‌های فردی، رفتارها و روابط اجتماعی با دیگران تأکید دارد رهیافت دوم فرایندهای جاری ساخت هویت، انتخاب و مذاکره را بررسی می‌کند. ساخت هویت متضمن خودبازنمایی و مدیریت احساسات زبانی و بصری است (پیک، 2005).

از نظر مید¹ «خود» زمانی به طور کامل توسعه می‌یابد که فرد نگرش‌ها و ارزش‌های اجتماع را بپذیرد. اما مهم‌ترین نقش نظری وی طرح نظریه کنش متقابل نمادین می‌باشد که در آن وی فرایند شکل‌گیری هویت را تشریح می‌کند (هنگل، 2005) از دیدگاه مید هر فرد، هویت یا «خویشتن» خود را از طریق سازماندهی نگرش‌های فردی دیگران در قالب نگرش‌های سازمان یافته اجتماعی و یا گروهی شکل می‌دهد به بیانی دیگر، تصویری که فرد از خود می‌سازد و احساسی که نسبت به خود پیدا می‌کند، بازتاب نگرشی است که دیگران از او دارند (گل‌محمدی، 1386: 223). تاجفل² در نظریه "هویت اجتماعی" خاطر نشان می‌کند که افراد بازاندیشانه³ عمل می‌کنند و می‌توانند خود را به مثابه ابژه ببینند و خود را به شیوه‌های مختلفی در ارتباط با مقوله‌های⁴ اجتماعی، حوزه‌ها یا گروه‌ها، دسته‌بندی، طبقه‌بندی و نام‌گذاری کنند. این فرایند که شناسایی اجتماعی یا طبقه‌بندی خود⁵ نام دارد به شکل‌گیری هویت اجتماعی افراد منجر می‌شود که مبتنی بر آگاهی فرد از تعلق به گروه یا مقوله اجتماعی خاصی است. در این فرایند، بر عضویت فرد در گروه اجتماعی خاص و شباهت‌های بین خود و سایر اعضای درون گروه تأکید می‌شود (کارن یوسکین و کاردلیس، 2005). به طور خلاصه تاجفل ضمن قائل شدن سه جنبه شناختی، ارزشی و احساسی برای عضویت گروهی، هویت اجتماعی را آن بخش از برداشت یک فرد از خود می‌داند که از آگاهی او نسبت به عضویت در

⁶ Jenkins, R.

⁷ Communitarian

⁸ Castells, M.

⁹ Network Society

¹⁰ Legitimation

¹¹ Resistance

¹ Mead, J.H.

² Tajfel, H.

³ Reflexive

⁴ Social categories

⁵ Self-categorization

همان گونه که در بیان مسأله نیز اشاره شد پژوهش‌های صورت گرفته در عرصه هویت، به طور گسترده از نقش مذهب در شکل‌دهی به هویت افراد و گروه‌ها غفلت ورزیده‌اند. این در حالی است که با تأمل در رابطه دین و هویت درمی‌یابیم که میان این دو نسبت وثیقی برقرار است. مذهب اساساً منابع شناختی، ایدئولوژیکی، جامعه‌شناختی و معنوی را برای هویت به‌دست می‌دهد (فورو و دیگران، 2004). مذهب از گذشته تاکنون عامل به وجود آورنده هویت مشخص برای معتقدان خود و تمایز میان آنها بوده که اعتقادی به آن نداشته‌اند. یعنی هویت انسان‌ها با مذهب و دین آنها شناخته می‌شد. یهودی، مسیحی و مسلمان بودن، هویت فرهنگی انسان‌های مختلف را به نمایش می‌گذاشت. به این ترتیب دین و مذهب کارکردهای اجتماعی مختلفی از قبیل اجتماعی کردن اعضای جامعه، کاهش کشمکش، تحکیم ارزش‌های مشترک، یکپارچه‌سازی جامعه و حفظ ثبات اجتماعی، تنظیم منابع و تقویت نظارت اجتماعی را برعهده داشته‌اند (اشرفی، 1377: 9). ادیان جهان به نیازهای مختلف فرد، نظیر حس ثبات در عرصه‌های اجتماعی، جغرافیایی، هستی‌شناختی، زمانی و متافیزیکی پاسخ می‌دهند. نظام معانی مذهبی طیف وسیعی از صورت‌های ممکن روابط فرد با خود، دیگران، جهان انسانی، هستی، خدا یا هر آنچه انسان آن را واقعیت یا حقیقت می‌نامد را تبیین می‌کند. هیچ منبع فرهنگی معنابخش دیگری به لحاظ تاریخی نتوانسته است با دین در پاسخ به این نیاز انسانی یعنی هویت‌سازی رقابت کند. در نتیجه دین عمده‌تاً در مرکز هویت (سئول، 1999) فردی و گروهی قرار دارد. ادیان احساس پیش‌بینی‌پذیری نسبت به هستی و حس تداومی را که فرد نیاز دارد تا به تعادل و ثبات روانی برسد، در اختیار فرد قرار می‌دهند. علاوه بر این اجتماعات مذهبی و نظام‌های معانی، منابعی برای حس علاقه (تعلق به دیگری) و تأیید (به عنوان پایه‌ای برای عزت نفس) فرد هستند و فعلیت بخشی و حتی تعالی بخشی خود را تشویق می‌کنند. در حالی که عضویت در اغلب گروه‌ها به

هویت برنامه‌دار¹ تمایز قائل می‌شود. تحول هویت‌ها نشان می‌دهد که هیچ هویتی نمی‌تواند یک جوهر به‌شمار آید و هیچ هویتی به‌خودی خود خارج از متن تاریخی خود، ارزش مترقی یا ارتجاعی ندارد (کاستلز، 1385: ج 2: 26-27).

در اواخر قرن بیستم سؤالات مهمی درباره ماهیت هویت مطرح شد. برخی همچون گیدنز ادعا کردند که شرایط هویت‌های باثبات با چندپارگی² و از جاکنده شدن³ نهادهای اجتماعی از بین رفته است. گیدنز معتقد است در نظم پسا سستی، هویت شخصی پروژه‌ای بازاندیشانه می‌شود، پروژه‌ای که پیوسته روی آن کار می‌کنیم (گیدنز، 1378: 111). گیدنز با توجه به ساز و کارهای نوین شکل‌گیری هویت، در تحلیل هویت، بر شکاف میان فرد و جامعه، کنش و ساختار پل زده و فرآیندهای هویت‌یابی و هویت‌سازی در دوران مدرن را با در نظر گرفتن تأثیرات دو سویه افراد و ساختارهای اجتماعی تبیین می‌کند. از نظر وی هویت شخصی یا خود‌شناسایی چیزی جز آگاهی و تأمل بر خویش‌نیت نیست که در دوران معاصر به علت تکثر زمینه‌ها، عمل و مراجع، انتخاب سبک زندگی بیش از پیش در خدمت ساخت هویت شخصی قرار گرفته است. از این منظر رویکرد گیدنز تفاوت چندانی با رویکرد پست مدرنیست‌ها به هویت ندارند. در این رویکرد شاهد تغییر از ایده‌های قطعیت به ایده‌های سیالیت، تغییر هویت و هویت‌های چندگانه هستیم. پست مدرنیست‌ها و پساساختارگرایان نیز با حمله به مفاهیم سوژه، هویت و خود بر این باورند که هویت سوژکتیو یا ذهنی افسانه یا اسطوره‌ای بیش نیست، برساخته زبان و جامعه است، توهمی نتیجه چندین عامل مبتنی بر این که هر شخص حقیقاً یک سوژه واقعی و اساسی است که دارای یک هویت ثابت است (نوذری، 1382).

ب- هویت دینی

¹ Project identity

² Fragmentation

³ Dislocation

همچون سایر گونه‌های شکل‌گیری هویت⁵، مثل هویت قومی و فرهنگی، زمینه مذهبی می‌تواند چشم‌اندازی برای فهم جهان، فرصت‌های معاشرت با طیفی گسترده‌ای از افراد از نسل‌های مختلف و مجموعه‌ای از اصول اساسی برای زندگی فراهم آورد. این بنیان‌ها می‌تواند به هویت فرد شکل دهد (کینگ و بویاتریس، 2004).

در حوزه روان‌شناسی رشد، اریکسون⁶ اولین کسی بود که هویت مذهبی را به عنوان هویت من⁷ مطرح کرد. هویت من تعریف فرد از خود می‌باشد و شامل مهم‌ترین مسائلی است که اساساً کیستی ما را مشخص می‌کند. اریکسون (به نقل از کینگ، 2003) به پتانسیل مذهب در رشد هویت پی برد. وی خاطر کرد که مذهب جنبه مهمی از ماتریس اجتماعی تاریخی است که هویت در آن شکل می‌گیرد. وی خاطر نشان می‌کند که مذهب، قدیمی‌ترین و دیرپاترین نهادی است که پابندی، تعهد و وفاداری به ایدئولوژی را تشویق می‌کند و بر اساس آن، بحران شکل‌گیری هویت به طور موفقیت‌آمیزی حل می‌شود. از نظر وی، مذهب نه تنها جهان‌بینی متعالی و فرارونده‌ای را به دست می‌دهد که پایه‌های باورها و هنجارهای رفتاری را در اصول ایدئولوژیکی پی‌ریزی می‌کند، بلکه سنت مذهبی در اجتماع مومنان به این هنجارهای ایدئولوژیکی تجسم می‌بخشد. باورهای مذهبی، ارزش‌ها و اخلاقیات مذهبی جوانان را قادر می‌سازد جهان و جایگاه‌شان را در آن درک کنند. این ایدئولوژی‌ها به رخدادها و تجربیات معنا و مفهوم می‌دهد.

جیمز مارسیا⁸ (1966) اندیشه‌های اریکسون در خصوص شکل‌گیری هویت من را بر اساس دو مؤلفه بازیابی و تعهد بسط داد. بازیابی⁹ اشاره به دوره کشمکش یا تردید فعالانه در خصوص جنبه‌هایی از هویت است در حالی که تعهد¹⁰ شامل گزینش مشخص درباره اهداف، ارزش‌ها و

رشد خود اجتماعی فرد کمک می‌کند، به طور کلی گروه‌های دینی به ارضای هر دو نیاز هویتی فرد یعنی تحقق خود فردی و اجتماعی یاری می‌رسانند. دین علاوه بر این‌که از لحاظ کارکردی عامل مهمی در روابط اجتماعی به حساب می‌آید، موجب دلگرمی، سرزندگی، نشاط و اشتیاق عمومی است (حاجیانی، 1379). گرچه مذهب در پاره‌ایی از بخش‌های جهان، اهمیت خود را به منزله عامل مهم همبستگی دست داده اما از آنجا که به تنهایی در ایجاد فرهنگ، آداب و رسوم و سنن بسیاری از کشورها تأثیر شگرف دارد، هنوز عامل مهم ملیت محسوب می‌شود (عالم، 1377: 155).

هویت مذهبی نوع خاصی از شکل‌گیری هویت است. مخصوصاً هویت مذهبی حس عضویت گروهی به مذهب و اهمیت این عضویت گروهی در ارتباط با خودپنداره است. هویت مذهبی ضرورتاً معادل با مذهبی بودن¹ یا دینداری² نیست. اگرچه این سه واژه وجوه اشتراک دارند، اما مذهبی بودن و دینداری اشاره به ارزش و اهمیت عضویت گروه مذهبی و همین‌طور مشارکت در رخدادهای مذهبی دارد اما هویت مذهبی به طور خاص دلالت بر عضویت گروه مذهبی فارغ از فعالیت یا مشارکت مذهبی دارد (آرویک و نیتز، 2010) همچنین اگرچه مذهب، نهاد مبتنی بر ایمان و دینداری میزان عمل به آیین‌های آن نهاد مذهبی است اما «هویت مذهبی»³ به این راجع است که افراد خود را چگونه به منزله یک فرد مذهبی می‌فهمند، فردی که ارزش‌ها و باورهای مذهبی و معنوی درون اجتماع ایمانی را می‌پذیرد. هویت مذهبی یک هویت جمعی است که شامل عضویت در گروه‌های مذهبی، پذیرش نظام‌های اعتقادی آن، تأیید اهمیت ارزش‌های مذهبی، تعهد به گروه‌های مذهبی و کردارهای مرتبط با مذهب است. این تعریف از هویت مذهبی آن را از هویت معنوی⁴ که بخشی از هویت شخصی است متمایز می‌کند (سنول، 2010).

⁵ Identity formation

⁶ Erikson EH

⁷ Ego identity

⁸ Marcia JE

⁹ Exploration

¹⁰ Commitment

¹ Religiousness

² Religiosity

³ Religious Identity

⁴ Spiritual identity

اخیراً آش‌مور⁶ و همکارانش (2004 به نقل از سنول، 2010) چارچوب هویت جمعی⁷ را به منزله راهی برای فهم هویت مذهبی در برابر سایر نظریه‌های رقیب (مثل نظریه هویت اجتماعی و خود گروه‌بندی⁸) ارائه دادند. آنها به دو دلیل چارچوب خود را هویت جمعی نامیدند. اول اینکه به لحاظ نظری همه جنبه‌های خود، متأثر از جامعه است. افراد تلقی‌شان از خودشان را در بستر مناسبات اجتماعی بین افراد به دست می‌آورند. همه هویت‌ها همچون هویت فردی، ذاتاً اجتماعی هستند. دلیل دوم ترجیح هویت جمعی، اجتناب از اغتشاش معنایی⁹ آن با هویت اجتماعی بود. از نظر آش‌مور و همکارانش، هویت‌های فردی و جمعی شامل مؤلفه‌های شناختی، احساسی و رفتاری است. اما هویت‌های فردی و جمعی به واسطه کارکردشان برای افراد از هم متمایز می‌شوند. بر این اساس تمپلتون و دیگران¹⁰ (2006) هویت مذهبی را به منزله هویت جمعی و هویت معنوی را به منزله هویت فردی مطرح می‌کنند. هویت معنوی، هویت شخصی است زیرا متضمن ویژگی‌های معنوی خاص فرد است تا ویژگی‌ها مشترک با یک گروه و دیگر آنکه هویت معنوی ارتباط مستقیمی با احساس تعلق به گروه مذهبی ندارد. هویت مذهبی، هویت جمعی است زیرا افراد برخوردار از هویت مذهبی بر این باورند که آنها عضوی از یک گروه مذهبی هستند و هویت‌شان می‌تواند بر اساس پذیرش نظام‌های اعتقادی، پذیرش اهمیت ارزش‌های مذهبی، تعهد به گروه مذهبی و کردارهای مرتبط با مذهب تغییر کند. احساس هدف و معنا در زندگی مهم‌ترین فرآورده و محصول هویت مذهبی است. در طی فرایند جامعه‌پذیری مذهبی افراد از دکتوری‌ها و منابع جامعه برای رشد هویت‌شان و آسایش روانی‌شان استفاده می‌کنند (سنول، 2010).

باورهاست. این دو جنبه به چهار وضعیت هویتی منجر می‌شود: هویت‌یابی سردرگم¹، هویت‌یابی زودرس²، هویت دیررس³ و هویت موفق⁴. مطالعاتی که از دسته‌بندی هویت شخصی ماریسیا استفاده کردند مؤلفه‌های بازیابی و تعهد را به صورت واکاوی و بازیابی معانی فردی مذهبی و تعهد به کردارها و رفتارهای مذهبی بررسی کرده‌اند. با این حال ابتناء هویت مذهبی به هویت شخصی در شامل شدن مؤلفه‌های اصلی مذهب به عنوان سازه اجتماعی موفقیت‌آمیز نبود. اساساً در نظریه روان‌شناسی رشد اریکسون وی از اهمیت نقش‌های اجتماعی و گروه‌ها در رشد هویت خود در طی نوجوانی بحث می‌کند. وی هویت را به شکل ارتباط فرد با ارزش‌ها و نگرش به زندگی بر اساس سابقه بی‌همتای نقش‌های اجتماعی یا گروه‌های اجتماعی تعریف می‌کند. با این حال نقش گروه‌ها و بسترها اجتماعی در پژوهش‌هایی که از رویکرد ماریسیا استفاده کردند به طور خاص مورد بررسی قرار نگرفت (سنول، 2010).

گرینفلد و مارک⁵ (2007 به نقل از سنول، 2010) با نظریه هویت اجتماعی به موضوع هویت مذهبی پرداختند. آنها مدعی شدند که عضویت در گروه اجتماعی می‌تواند به خودپنداره و هویت فرد شکل دهد. آنها هویت اجتماعی مذهبی را تجربه روان‌شناختی فردی از گروه اجتماعی مذهبی تعریف می‌کنند. از نظر آنها تعاملات مکرر با گروه‌های مذهبی از طریق مشارکت مذهبی رسمی، هویت اجتماعی مذهبی فرد را ارتقا می‌دهد و به نوبه خود شکل‌گیری هویت، نقش مثبتی در سلامت روانی افراد دارد. گرینفلد و دیگران (2007) تلاش کردند که تلقی و فهم از هویت مذهبی را با افزودن مؤلفه نظری (برای مثال نظریه هویت اجتماعی) که به ماهیت اجتماعی مذهب و پیچیدگی‌های هویت مذهبی ناظر است، ارتقا دهند.

⁶ Ashmore, R.D.

⁷ Collective identity framework

⁸ Self-categorization

⁹ Connotational confusion

¹⁰ Templeton et al.

¹ Diffusion

² Foreclosure

³ Moratorium

⁴ Achievement

⁵ Greenfield and Marks

روش‌شناسی

هدف از پژوهش حاضر، مرور و بررسی یافته‌های برخی از پژوهش‌های مهم در حوزه هویت دینی است. برای نیل به این مهم از یکی از شناخته شده‌ترین روش‌ها برای مرور تحقیقات گذشته، یعنی مرور نظام‌مند¹ استفاده شده است که نوعی مطالعه و تحلیل ثانویه مطالعات پیشین است. مرور نظام‌مند در پی استقرار و ترکیب پژوهش‌ها و شواهدی است که بر پرسش خاصی متمرکز است. این کار با توسل به رویه‌ها و فرایندهای سازمان یافته، شفاف، رسمی، واضح و بازافت‌پذیر صورت می‌گیرد. مرور نظام‌مند صرفاً به بازنگری در پیشینه پژوهش محدود نیست و این مرور و بازنگری برای سطوح، حوزه‌ها و اهداف متفاوتی قابل استفاده است (قاضی طباطبایی و ودادحیر، 1389: 63). اهداف اصلی مرور نظام‌مند عبارتند از: اثبات نوعی قرابت و انس با بدنه دانش مورد نظر و تصدیق و تثبیت مقبولیت آن؛ نشان دادن مسیر پژوهش‌های پیشین و کیفیت ارتباط طرح‌های پژوهشی فعلی با آنها؛ تلفیق و تلخیص آنچه در یک حوزه مطالعاتی شناخته شده است؛ یادگیری و آموختن از دیگران و برانگیختن اندیشه‌های جدید (همان: 59). مراحل کار به شکل اقدام هماهنگ برای شناسایی نظام‌مند همه پژوهش‌ها، مقالات، پروژه‌های تحقیقاتی، کتاب‌های در دسترس، ارزیابی این پژوهش‌ها و سنتز داده‌های و یافته‌های آنها می‌باشد. کاربست روش‌هایی چون مرور نظام‌مند موجب می‌شود که فرایند انباشت تجارب که از مقدمات و مقومات تولید علم می‌باشد با دقت و به نحوی نظام‌مند صورت گیرد و بدین طریق مسیر آتی تحقیقات مرتبط روشن شود. باید توجه داشت اگرچه این پژوهش‌ها دیدی کلی نسبت به آنچه تا کنون انجام گرفته به دست می‌دهد اما محدودیت‌هایی نیز دارد از جمله این که همواره بر اساس یافته‌های تحقیقات پیشین نمی‌توان به تبیینی قابل تعمیم دست زد بلکه عموماً می‌توان زمینه قضاوت برای یافته‌های پژوهش‌های پیشین را فراهم کرد. در واقع موضوع پژوهش در

این دست پژوهش‌ها، پژوهش‌های دیگر هستند و یافته‌ها و تبیین‌های آنها از این منظر مورد توجه قرار می‌گیرد (کلانتری و همکاران، 1390: 111-131).

جامعه آماری این مطالعه شامل پژوهش‌هایی است که در بازه زمانی 1380 تا 1392 از جوانب و ابعاد مختلف به موضوع «هویت دینی» پرداخته‌اند. در جریان مطالعه و در مرحله نخست کلید واژه‌های «هویت دینی»، «هویت اسلامی»، «هویت ایرانی» و «هویت مذهبی» در مرکز پایگاه اطلاعات علمی²، بانک اطلاعات نشریات و مجلات ایرانی³، پایگاه مجلات تخصصی نور و پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران⁴ جستجو و برای تکمیل فرایند جستجو، از کتابخانه‌ها و مراکز پژوهشی استفاده شد. در مرحله بعد پس از بررسی اسناد گردآوری شده و تعیین ارتباط با موضوع و اهداف پژوهش، در مجموع 47 سند (طبق جدول 1) انتخاب گردید. اسناد بر اساس 5 مقوله اصلی: 1- مشخصات عمومی، 2- اهداف و پرسش‌های تحقیق، 3- روش‌شناسی تحقیق، 4- متغیرهای مورد بررسی و 5- یافته‌ها و نتایج تلخیص و مورد بازبینی قرار گرفتند.

² www.sid.ir

³ www.magiran.com

⁴ www.Irandoc.ir

¹ Systematic Review

جدول 1- خلاصه طرح‌ها و پژوهش‌های انجام شده در حوزه هویت دینی

پژوهشگر	جامعه آماری	چارچوب نظری (روش سنجش)	روش و حجم نمونه	خلاصه یافته‌ها
خدای نوش‌آبادی (1378)	دانش‌آموزان سوم دبیرستان مناطق منتخب آموزشی تهران	استارک و گلاک	پیمایش (n=587)	تحصیلات پدر و مادر (رابطه منفی با هویت مذهبی دارد) فضای عمومی خانواده (رابطه مثبت با هویت مذهبی و ملی دارد)، رضایت از زندگی (رابطه مثبت با هویت مذهبی و ملی دارد)، فضای مدرسه (رابطه مثبت با هویت مذهبی و ملی دارد)
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (1380)	ملی	نظریه استارک و گلاک	پیمایش	---
سازمان ملی جوانان (1380)	ملی	مشابه الگوی شجاعی‌زند	پیمایش	----
سازمان ملی جوانان (1381)	ملی	مشابه الگوی شجاعی‌زند	پیمایش	---
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (1382)	ملی	نظریه استارک و گلاک	پیمایش	----
ایمان و کیدقان (1382)	زنان 18-64 سال شهر شیراز	نامشخص	پیمایش (n=410)	زنان با گویه‌هایی که نشان دهنده هویت بالاست به میزان زیادی موافقت نمودند و به مذهب هنوز به عنوان یک عنصر اساسی در زندگی می‌نگرند.
حبیب‌زاده (1382)	دانشجویان دانشگاه شیراز	کنش متقابل نمادین و نظریات نوین هویت	پیمایش (n=363)	بین هویت ملی-دینی جوانان و میزان مشارکت سیاسی و اجتماعی رابطه مثبت وجود دارد
شریعتی مزینانی (1382)	جوانان 18-28 ساله ساکن در شهر مشهد	نظریه استارک و گلاک	پیمایش (n=600)	در حیطه هویت دینی، 80/6 درصد پاسخگویان نگرش مثبت، 17/3 درصد موضع بینابین و 2/1 درصد موضع منفی داشته‌اند
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (1383)	ملی	نظریه استارک و گلاک	پیمایش	----
آخوندی (1383)	جوانان 19-24 شهر مشهد	نامشخص	پیمایش (n=464)	پایندی نظری و عملی نسبت به دین و مذهب در بین جوانان بین 19-24 سال شهر مشهد بین 50 تا 182 در نوسان است و میزان آن در بین افراد متغیر است
لطف‌آبادی (1383)	دانش‌آموزان پایه‌های اول تا پیش‌دانشگاهی کشور	--	پیمایش (n=4392)	در هویت اعتقادی دینی، ایران دوستی و دفاع از سرزمین، میانگین دانش‌آموزان پیش‌دانشگاهی بیش از دانش‌آموزان دبیرستانی است. اما در مورد هویت سهل‌انگاره دینی، میانگین رتبه‌های دانش‌آموزان دبیرستانی بیش از میانگین رتبه‌های دانش‌آموزان پیش‌دانشگاهی است.
علیچانی (1385)	دانشجویان دانشگاه آزاد تهران	نظریه مارسیا و گلدبرگ	پیمایش (n=500)	بین هویت دینی و سلامت روان و رابطه مثبتی وجود دارد
مرکز افکارسنجی (1385)	ملی	نظریه استارک و گلاک	پیمایش (n=4879)	----
عباسی قادی (1386)	کلیه کاربران کافی‌نت‌ها	هویت اجتماعی تاجفل	پیمایش (n=1316)	18/1 درصد دارای هویت دینی بازتابی، 41 درصد دارای هویت دینی ترکیبی و 40/9 درصد نیز دارای هویت دینی سستی می‌باشند. هویت دینی کاربران از نوع هویت دینی ترکیبی متمایل به هویت دینی سستی می‌باشد و تنها 18/1 درصد دارای هویت دینی بازتابی هستند.
ذکائی (1386)	کشوری	کنش متقابل نمادین و نظریه استارک و گلاک	پیمایش (n=4500)	---
علیرضایی (1386)	کتاب درسی دوره متوسطه	کنش متقابل نمادین	تحلیل محتوا	خداشناسی بیشترین و مهم‌ترین شاخصی است که کتاب‌های درسی به آن پرداخته‌اند
سازمان ملی جوانان (1386)	ملی	نظریه استارک و گلاک	پیمایش	-----

نمونه مورد بررسی به تمام ابعاد چهارگانه هویت، تعهد و گرایش جدی داشته و در برابر همگی آنها متعهد هستند.	پیمایش (n=1802)	هویت اجتماعی تاجفصل و کنش متقابل نمادین	افراد بالای 18 سال ساکن در 30 شهر مرکز استان کشور	صدیق سروسناری و حاجیانی (1387)
قوت ابعاد فرهنگی هویت ملی، هویت قومی و هویت مذهبی و نیز وجود فاصله بین هویت‌های ملی و دینی با هویت مدرن	پیمایش (n=1800)	هویت اجتماعی تاجفصل و کنش متقابل نمادین	ملی (13 شهر مرکز)	حاجیانی (1387)
با افزایش سرمایه فرهنگی زنان، هویت دینی آنها ضعیف می‌شود. از سوی دیگر، با افزایش سرمایه اجتماعی زنان، هویت دینی آنها نیز قوی‌تر می‌شود.	پیمایش (n=400)	کنش متقابل نمادین	زنان 20 سال به بالای ساکن شهر تهران	تقی‌زاده، مریم (1388)
سطح هویت دینی قوی است و با احساس تعلق به جامعه، فردگرایی، رویکرد به غرب و شکاف ارزشی رابطه دارد.	پیمایش (n=400)	--	دانش آموزان مقطع سوم متوسطه شهر شیراز	کلاتری و همکاران (1388)
وجود همبستگی بین ابعاد اعتقادی-شناختی، مناسکی-ارزشی و تجربی-احساسی و شادمانی	پیمایش (n=200)	نظریه استارک و گلاک	دانشجویان دانشگاه اصفهان	داستانی (1388)
وجود رابطه بین متغیرهای زمینه‌ای، هویت ملی و هویت دینی	پیمایش (n=384)	مشابه نظریه استارک و گلاک	جوانان 18-25 ساله شهر تهران	سفیری و غفوری (1388)
91/3 از پاسخگویان به مسلمانی خود افتخار می‌کنند. 51/6 از میان غیرمسلمانان دوست انتخاب نمی‌کنند. 84/8 درصد از کسانی که به مسلمانان توهین می‌کنند، متفرند. تنها 13/1 درصد از پاسخگویان در قبال مسلمانان دیگر احساس مسؤولیت نمی‌کنند و 86/8 درصد از پاسخگویان از توهین به مسلمانان ناراحت می‌شوند. سربلندی مسلمانان آرزوی 86/3 درصد از پاسخگویان است و 84/8 درصد از اسرائیل متفرند. 13/6 درصد نگران اتفاقاتی که برای مسلمانان می‌افتد نیستند.	پیمایش	شلدون و استرایکر	کشوری	طالبان (1388)
88/7 درصد پاسخگویان هویت دینی خود را بالا و خیلی بالا (39/3) درصد خیلی زیاد و 49/4 درصد) و تنها 5 درصد آن را کم و خیلی کم ارزیابی کرده‌اند. هویت دینی، ملی، قومی و جهانی به ترتیب در رتبه‌های اول تا چهارم قرار دارد. وجود رابطه مثبت بین انواع هویت‌ها	پیمایش (n=700)	هویت امتی	شهر تهران	ابولحسنی (1388)
بین هویت ملی و هویت مذهبی رابطه مثبت وجود دارد و از میان اقوام لرها و بلوچ‌ها گرایش بیشتری به هویت ملی و هویت مذهبی دارند	پیمایش (n=1802)	(کنش متقابل نمادین و نظریه مید، کولی، بلومر و برگر و لاکمان)	ملی (13 شهر کشور)	حاجیانی و فولادی (1389)
با افزایش میزان هویت دینی (دینداری، تعلق و تعهد) میزان حضور جمعی و سرمایه اجتماعی افزایش می‌یابد.	پیمایش (n=383)	نظریه استارک و گلاک	شهر کاشان	گنجی و همکاران (1389)
جهانی شدن بر هویت ملی و دینی تأثیرگذار است ولی هر چقدر مخالفت با جهانی شدن بیشتر باشد هویت دینی و ملی تقویت می‌گردد.	پیمایش (n=150)	الگوهای سبک تربیتی	دانش آموزان دختر متوسطه قائمشهر	نوروزی (1389)
وضعیت پایبندی نظری و عملی به هویت دینی در کشتی‌گیران جوان شهر تهران کمتر از متوسط است. میانگین پایبندی نظری و عملی به هویت دینی در ورزشکاران فوتبال کمتر از متوسط می‌باشد	پیمایش (n=410)	نامشخص است	ورزشکاران کشتی و فوتبال شهر تهران بین 17-20 سال	گودرزی و همکاران (1389)
بین هویت فردی و هویت دینی رابطه وجود دارد. هویت موفق، هویت معوق و هویت آشفته با هر سه عامل هویت دینی رابطه مثبت و معنی‌دار است.	پیمایش (n=410)	مارسیا	کلیه دانشجویان دانشگاه‌های شهر تهران	سلگی (1389)
بین استفاده از اینترنت و هویت ملی و دینی نوجوانان رابطه معناداری وجود دارد و ساعت ممتد استفاده از اینترنت باعث شده که هویت دینی و ملی تضعیف شود.	پیمایش (n=400)	مشخص نیست	دانش آموزان مقطع متوسطه شهر تهران	ایزدی و قاسمی (1390)
بین استفاده از اینترنت و هویت دینی رابطه معکوس وجود دارد.	پیمایش (n=100)	مشخص نیست	دانشجویان دختر دانشگاه آزاد اسلامی شهر ایلام	الماسی و همکاران (1391)

بر خلاف اینکه تلویزیون ایران درباره هر کدام از مقوله‌های مورد بررسی هویت پیام‌هایی را پخش می‌کند، اما این پیام‌ها در کنار سایر عوامل تأثیرگذارند و تلویزیون پس از سایر متغیرهای نظام اجتماعی، عاملی تأثیرگذار بر نگرش مخاطبان درباره هویت است.	تحلیل محتوا و پیمایش (n=3017)	شبه نظریه استارک و گلاک	ملی (تهران، ارومیه، اصفهان، شیراز و مشهد)	باهنر و جعفری (1391)
هویت دینی در بین زنان بر هویت ملی برتری دارد و در بین مردان عکس است.	پیمایش (n=811)	شبه نظریه استارک و گلاک	شهر تهران	پاشا و فلاح‌زاده (1391)
جهت بخشیدن به زندگی، رویکرد مثبت به آینده، وحدت اعتقادی، توجه به منزلت، رویکرد مثبت به آینده و ... در تحکیم و تقویت هویت دینی دانش‌آموزان تأثیر دارد	پیمایش (n=545)	نظریه استارک و گلاک	آموزش و پرورش اسلامشهر	حسین‌زاده و همکاران (1391)
شبکه‌های ماهواره‌ای تلویزیونی بر هویت دینی جوانان در حوزه‌های ناهنجاری‌های خانوادگی، ترویج سکولاریسم، از خودبیگانگی، دین‌گریزی و ... تأثیر دارد	پیمایش (n=97)	مشخص نبودن رویکرد نظری	کارشناسان حوزه رسانه در شهر همدان	بختیاری و همکاران (1391)
هدف برنامه‌ها هویت‌بخشی به نسل نوجوانان است و توجه در برنامه‌های فرهنگی بیشتر به ارزش‌های مذهبی است تا ارزش‌های ملی	تحلیل محتوا	نظریه استارک و گلاک	برنامه‌های کلان مصوب فرهنگی و مذهبی دوره متوسطه	درویشی و احمدی (1391)
بین مدت زمان عضویت، میزان استفاده و میزان مشارکت و فعالیت کاربران در فیسبوک با هویت دینی رابطه معکوس و بین واقعی تلقی کردن محتوای فیسبوک و هویت دینی رابطه مثبت وجود دارد	پیمایش (n=424)	نظریه استارک و گلاک	کاربران فیسبوک در شهر اصفهان	قاسمی و همکاران (1391)
بین استفاده از رسانه‌های نوین (ایتترنت و تلفن همراه) هویت فردی و هویت جهانی رابطه مثبت و با هویت ملی و دینی رابطه منفی وجود دارد	پیمایش (n=400)	مشخص نیست	شهر تبریز	کوهی و محسنی (1391)
نتایج حاکی از حضور مؤلفه‌های هویت دینی در سینمای ایران است که در طی سه دهه پس از انقلاب از قالب سنتی به قالب بازتابنده منتقل شده است.	تحلیل محتوا (n=20)	نظریه هویت و نظریه بازتابندگی آنتونی گیدنز	فیلم‌های سینمایی ایرانی بعد از انقلاب مرتبط با هویت دینی	مرشدی‌زاد و همکاران (1391)
رابطه منفی بین استفاده از ابزارهای جهانی شدن (ایتترنت و ماهواره) با هویت دینی. رابطه منفی بین افزایش مدت زمان استفاده زنان از ماهواره و هویت دینی زنان.	پیمایش (n=374)	نظریه استارک و گلاک	شهر تهران	سفیری و نعمت‌اللهی (1391)
کتاب‌های درسی دوره ابتدایی در حد نسبتاً بالایی توانسته است دانش‌آموزان را با مؤلفه‌های هویت دینی از قبیل خداشناسی، آخرت‌گرایی، اولیای دینی، احکام دینی، مفاخر مذهبی، قرآن و سنت، و ... آشنا کند	پیمایش (n=150)	نزدیک به شجاعی‌زند	کلیه مدیران و آموزگاران منطقه لالچین در سال 90-1389	مهنا (1391)
در بین کاربران، میزان استفاده از ایتترنت با ابعاد و نشانه‌های هویت دینی رابطه ندارد. اما نوع استفاده از ایتترنت با مقیاس هویت دینی و برخی از ابعاد آن دارای رابطه معناداری است.	پیمایش (n=384)	شبه نظریه استارک و گلاک	دانشجویان دانشگاه تبریز	حسین‌زاده (1391)
رابطه مثبت بین هویت اسلامی و ملی، قومی و رابطه منفی بین هویت اسلامی و جهانی	پیمایش (n=431)	شلدون و استرایکر	دانشجویان دانشگاه شیراز	ایمان و روحانی (1392)
بیشترین توجه در سیاست‌های صدا و سیما در حوزه نوجوانان و جوانان، به مؤلفه اعتقادی اختصاص یافته است. کمترین توجه سیاست‌های صدا و سیما به مؤلفه عبادی اختصاص دارد.	تحلیل محتوا	نزدیک به شجاعی‌زند	---	چابکی درزایی (1392)
هویت دینی و خوش‌بینی با سلامت روان رابطه مثبتی دارد و سهم هویت دینی در تبیین سلامت روان بالاست	پیمایش (n=186)	نظریه مارسیا	دانشجویان دانشگاه چمران	حمید و همکاران (1392)
رابطه معنی‌داری بین میزان دینداری و میزان هویت اجتماعی وجود دارد	پیمایش (n=570)	مقیاس دینداری سولینز	دانشجویان دانشگاه کاشان	نیازی (1386)

یافته‌های پژوهش

یافته‌های توصیفی

مطالعات صورت گرفته بین بازه زمانی 1380 تا 1392 قرار دارند. طبقه‌بندی پژوهش‌ها در سه دوره زمانی نشان می‌دهد که بیشترین تعداد مطالعات در حوزه هویت دینی، مربوط به بازه زمانی 1386 تا 1390 است به طوری که 39.5 درصد مطالعات صورت گرفته به این بازه زمانی تعلق دارد. بازه زمانی 1391-1392 با 33.3 درصد در رتبه بعدی قرار دارد و در آخر بازه زمانی 1380 تا 1385 جای می‌گیرد. به لحاظ قالب پژوهشی، بیشترین درصد فراوانی (50.1 درصد) به مقالات پژوهشی تعلق دارد و در مراتب بعدی طرح‌های پژوهشی (31.2 درصد) و پایان‌نامه‌های دانشگاهی (18.7 درصد) قرار دارند. لازم به ذکر است که در فرایند جستجو،

مقالاتی که از پایان‌نامه‌ها استخراج شده بودند، انتخاب شده و ملاک تحلیل قرار گرفته‌اند و از بررسی پایان‌نامه‌ها اجتناب شده است. جامعه آماری پژوهش‌های مورد بررسی، در چهار دسته ملی، جوامع شهری، اجتماع و اسناد و مدارک تقسیم‌بندی شده‌اند. برحسب محاسبات جامعه آماری 43.7 درصد از مطالعات صورت گرفته، در مقیاس اجتماعات کوچک بوده‌اند و بیشترین درصد را به خود اختصاص داده است. مقیاس‌های دیگر به ترتیب در جدول مشخص شده است. نهایتاً روش تحقیق پیمایشی و تکنیک پرسشنامه در جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها بیشترین فراوانی (89.5 درصد) را در مطالعات مورد بررسی، به خود اختصاص داده است. همچنین 10.5 درصد از روش تحلیل محتوا در مطالعه هویت دینی استفاده نموده‌اند.

جدول 2- یافته‌های توصیفی

متغیر	مشخصه	درصد	فراوانی
	1380-1385	27.2	12
پوشش زمانی	1386-1390	39.5	19
	1391-1392	33.3	16
قالب پژوهشی	طرح پژوهشی	31.2	15
	پایان‌نامه	18.7	8
	مقاله	50.1	24
جامعه آماری	کشوری- ملی	25	12
	جوامع شهری	23	11
	اجتماع	43.7	20
روش‌شناسی	اسناد و مدارک (تحلیل محتوا)	8.3	4
	پیمایش	89.5	42
	تحلیل محتوا	10.5	5

متغیرهای مورد بررسی

بر اساس موضوعات و مسأله‌ای که مطالعات به آنها پرداخته‌اند همچنان که جدول 3 نشان می‌دهد می‌توان پنج گروه از پژوهش‌ها را شناسایی نمود. بر اساس این یافته‌ها می‌توان ادعا نمود که بیشترین درصد (38.2 درصد) پژوهش‌های صورت گرفته در این حوزه، هویت دینی را به

عنوان متغیر وابسته وارد تحلیل‌های خود کرده و تأثیر متغیرهای دیگر را بر روی آن بررسی کرده‌اند. این در حالی است که کمتر از 15 درصد از پژوهش‌ها، هویت دینی را به عنوان متغیر مستقل بررسی کرده‌اند. همچنین 29.7 درصد از مطالعات هویت دینی، مطالعه توصیفی بوده و صرفاً نیمرخ دینداری و ابعاد آن را بررسی کرده‌اند و بررسی عوامل یا

قرار دهند. نهایتاً 6.3 از پژوهش‌های صورت گرفته به صورت تحلیل محتوای اسناد مختلف از جمله کتب درسی دوره راهنمایی و دبیرستان بوده است.

پیامدهای دینداری و انواع و ابعاد آن مورد توجه نبوده است. در حدود 10.6 درصد از پژوهش‌ها نیز ضمن ارائه توصیفی از وضعیت هویت دینی تلاش کرده‌اند ارتباط آن را با سایر ابعاد هویت مثل هویت ملی، هویت قومی و ... مورد بررسی

جدول 3- نقش هویت دینی در پژوهش‌های مورد بررسی

متغیر	فراوانی	درصد	مقالات، گزارش‌ها و پژوهش‌ها
هویت دینی به عنوان متغیر وابسته	18	38.2	کلانتری و همکاران (1388)؛ بختیاری و فرخی (1391) پاشا و فلاح‌زاده (1391)، کوهی و حسینی (1391)؛ حسین‌زاده و همکاران (1391)؛ قاسمی و همکاران (1391)؛ باهنر و جعفری (1391)؛ ایزدی و قاسمی (1390)؛ سفیری و نعمت‌اللهی (1391)؛ خادمی نوش‌آبادی (1378)؛ ایمان و کیذقان (1382)، لطف‌آبادی (1383)؛ عباسی قادری (1386)، الماسی و همکاران (1391)؛ سفیری و غفوری (1388)؛ تقی‌زاده، مریم (1388)؛ نوروزی (1389)؛ حسین‌زاده (1391)
هویت دینی به عنوان متغیر مستقل	7	14.8	حبیب‌زاده (1382)؛ علیجانی (1385) حمید و همکاران (1392)؛ گنجی و همکاران (1389) نیازی (1386)، داستانی (1388)؛ سلگی (1389)
توصیف وضعیت هویت دینی	14	29.7	آخوندی (1383)؛ شریعتی‌مزینانی (1382)؛ گودرزی و همکاران (1389)؛ مهنا (1391)؛ چابکی درزایی (1392)؛ طالبان (1388)؛ ذکایی (1386)؛ سازمان ملی جوانان (1380)؛ سازمان ملی جوانان (1381)؛ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (1382)؛ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (1380)؛ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (1383)؛ مرکز افکارسنجی (1385)؛ سازمان ملی جوانان (1386)
توصیف وضعیت هویت دینی و ارتباط بین ابعاد هویت	5	10.6	حاجیبانی (1387)؛ ایمان و روحانی (1392)؛ حاجیبانی و فولادی (1389)؛ صدیق سروسناتی و حاجیبانی (1387)؛ ابوالحسنی (1388)
تحلیل محتوا	3	6.3	علیرضایی (1386)؛ درویشی و احمدی (1391)؛ مرشدی‌زاد و همکاران (1391)
جمع کل	47	100	---

سلامت روان (علیجانی، 1385) برنامه‌های تلویزیون (بختیاری و فرخی، 1391) خانواده (سفیری و غفوری، 1388) سرمایه فرهنگی، سرمایه اجتماعی، سرمایه‌های نمادین (تقی‌زاده، مریم، 1388)؛ گنجی و همکاران، 1389) نیز از جمله متغیرهای مستقل تأثیرگذار بر هویت دینی در این پژوهش‌ها بودند که فراوانی زیادی نداشتند.

همان‌طور که در جدول 3 نیز آمده حدود 10 درصد از پژوهش‌ها هویت دینی را به عنوان متغیر مستقل در پژوهش خود به کار برده‌اند. در این پژوهش‌ها، متغیرهای تأثیرگذاری چون سلامت روان و خوش‌بینی (حمید و همکاران، 1392)؛

بررسی تفصیلی پژوهش‌ها صورت گرفته در خصوص متغیرهای مستقل تأثیرگذار بر هویت دینی یا بررسی هویت دینی به عنوان متغیر وابسته نشان می‌دهد که از میان متغیرهای مستقل، رسانه‌های نوین (اینترنت، ماهواره و تلفن همراه) بیشترین سهم را داشته‌اند (کوهی و همکاران، 1391؛ قاسمی و همکاران، 1391؛ ایزدی و قاسمی، 1390؛ عباسی قادری، 1386؛ الماسی و همکاران، 1391؛ حسین‌زاده، 1391؛ باهنر و جعفری، 1391). و بررسی تأثیر جهانی شدن بر هویت دینی در مرتبه بعدی قرار دارد (سفیری و نعمت‌اللهی، 1391؛ لطف‌آبادی، 1383؛ نوروزی، 1389). گرایش به گروه‌های مرجع (پاشا و همکاران، 1391)،

هویت اجتماعی (نیازی، 1386) هویت ملی (سلگی، 1389)؛ شادمانی (داستانی، 1388) و مشارکت سیاسی و اجتماعی (حبیبزاده، 1382) بر روی هویت دینی بررسی شده است.

اجتماعی و فرهنگی)

4- بررسی رابطه بین هویت دینی و متغیرهای دیگر (سرمایه اجتماعی، مشارکت اجتماعی، رسانه‌های دیجیتال، جهانی شدن، سلامت روان، هویت‌های دیگر و ...).

تحلیل مطالعات صورت گرفته در حوزه هویت دینی

حوزه‌های مطالعاتی در هویت دینی

با بررسی مطالعات صورت گرفته می‌توان حوزه و قلمرو موضوعی پژوهش‌ها را در چند مورد خلاصه کرد:

1- بررسی ارزش‌ها، نگرش‌ها و جهان‌بینی افراد نسبت به هویت دینی.

2- مطالعه و سنجش هویت دینی؛ این نکته قابل ذکر است که در برخی از مطالعات انجام شده، هویت دینی نه به صورت تام، بلکه ابعادی از آن مورد سنجش و بررسی قرار گرفته است.

3- بررسی و تحلیل عوامل مؤثر بر هویت دینی (عوامل

نحوه سنجش هویت دینی

در اغلب تحقیقات مورد بررسی هویت دینی با سه مفهوم کلان یعنی دینداری، فرهنگ دینی و تعلق و تعهد دینی به شرح ذیل مورد سنجش قرار گرفته است:

الف- دینداری

دینداری مؤلفه‌ای است که تقریباً در تمامی مطالعات مورد سنجش قرار گرفته است. دینداری، خود دارای ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های جداگانه‌ای به شرح زیر است:

جدول 4- ابعاد و شاخص‌های دینداری

ابعاد و مؤلفه‌ها	شاخص
اعتقادی	اعتقاد به (خدا، قرآن، نبوت، معاد)، مذهبی دانستن خود، پذیرش احکام و قوانین الهی، داشتن آگاهی و معلومات دینی، آشنایی با فروع دین
مناسکی	انجام عبادات فردی و جمعی (نماز خواندن، روزه گرفتن، رفتن به مسجد، نماز جمعه، شرکت در مراسم مذهبی، زیارت)، عمل به دستورات و فرایض دینی
عاطفی (تجربی)	گرایش‌ها، علائق و عواطف دینی شامل؛ احساس غرور از مسلمان بودن، همدردی در قبال سایر مسلمانان، احساس آرامش به هنگام نیایش، افتخار به شیعه بودن، احساس مثبت به خدا و اولیای الهی، احساس منفی نسبت به دشمنان خدا، احساس نزدیکی به خدا، راز و نیاز با خدا، ناظر دانستن خداوند بر اعمال، درخواست یاری و کمک از خداوند
پیامدی	پیامدهای باور، عمل و دانش دینی در زندگی روزمره (جایگزینی دین، رعایت حلال و حرام، دروغ نگفتن، رعایت حجاب، مشروب نخوردن و ...)
پایبندی نظری به دین	بااهمیت تلقی کردن اسلام، ضرورت اطلاع از اسلام، علاقه‌مندی به اسلام، احساس رنج از مخدوش شدن اسلام
پایبندی عملی به دین	عضویت و مشارکت در گروه‌های طرفدار اسلام، تلاش برای فراگیری اسلام، پایبندی به مقررات و احکام دین.
اخلاقیات	جنبه‌های فردی و اجتماعی اخلاق در زندگی و التزام به رعایت آنها

از این تحقیقات دو مفهوم محوری دینداری و فرهنگ دینی و تعداد کمتری از پژوهش‌ها هر سه مفهوم فوق را بررسی کرده‌اند (پژوهش‌های وزارت ورزش و جوانان، شجاعی‌زند، 1384؛

بخش عمده این پژوهش‌ها فقط مفهوم دینداری و ابعاد آن را مورد سنجش قرار داده‌اند و در این سنجش هم الگوی نظری استارک و کلاک مورد توجه آنها بوده است. تعداد کمی

نقش بسزایی در مسائل وجودی و اخلاقی آنها هم دارد. طبق نظریه بازاندیشی در هویت، بازاندیشی در هویت دینی به‌ویژه در بسیاری از جوانان مورد مطالعه قابل مشاهده است. در مورد بازاندیشی نکته تأمل‌برانگیز آن است 40.17 درصد، نوع نگاه‌شان به دین مثبت‌تر شده است. این یافته ما را به اندیشه در مورد این مسأله سوق می‌دهد که پدیده دین و تفسیر از دین و خود هویت دینی دستخوش تغییر و تحول شده است. داده‌های تحقیقات حوزه هویت دینی نشان می‌دهد که مسأله «دین حداقلی» و کوچک‌سازی دین و «فقه‌زدایی از دین» و پلورالیسم دینی در میان بخش قابل توجهی از جامعه مشاهده می‌شود (حاجیانی، 1387؛ ذکایی، 1387؛ طالبان، 1388؛ ابوالحسنی، 1388؛ ایمان و روحانی، 1392) به عبارتی شرایط خاص اجتماعی و عوامل برون دینی می‌تواند موجب شود از دین، تفسیر و قرائت متغیر و متحولی وجود داشته باشد. این امر، نشان می‌دهد که چگونه عوامل اقتصادی، سیاسی با عوامل دینی (فرهنگی) رابطه متقابل دارند. لذا قرائت‌های دینی و تفسیر دینی کنشگران اجتماعی متأثر از وضعیت اقتصادی - سیاسی و عملکرد کارگزاران سیاسی - فرهنگی جامعه دچار تحول و دگرگونی می‌شود. از طرف دیگر می‌توان پیامدهای جهانی شدن فرهنگ و هویت را هم در پاسخ‌های افراد مورد مطالعه مشاهده نمود. به نظر می‌رسد که در جامعه جهانی کنونی، افراد قرائت و ارزیابی خاص مرتبط با جامعه جدید را مد نظر قرار می‌دهند. از نکات فوق می‌توان نتیجه گرفت که جهان اجتماعی با همه محتویات ارزشی‌اش (ارزش‌ها، هنجارها، کنشگران و ...) دستخوش تغییر و دگرگونی شده است. یافته‌های فوق یادآور نظریه سکولار شدن نیز می‌باشد حتی اگر جامعه، سکولاریزه نشود و یا نخواهد بشود با این حال برای بخش مهمی از جامعه ما سکولار شدن به معنای «مرگ خدا» و نابودی امر مقدس نیست بلکه معنای «آن دنیایی کردن» کارکرد دین می‌باشد. در واقع دلیل مخالفت این بخش از جامعه با «دینی کردن جامعه و همه امور» و «کوچک و تخصصی کردن دین»، قائل شدن نقش آخرتی و آن جهانی برای دین است و بدین گونه با هر

حاجیانی، 1387؛ ابوالحسنی، 1388) در حالی که به نظر می‌رسد جامع‌ترین سنجش هم همین موارد بوده است.

ب- فرهنگ دینی

این مؤلفه با تعلق به فرهنگ دینی همچون پذیرش باورهای مذهبی، پذیرش متون مقدس و رهبران مذهبی، اعتقاد به سودمندی دین و پایبندی عملی به دین، الزام اجتماعی به دین، پذیرش ارزش‌های دینی، ارجاع به مذهب در امور زندگی، شناخت دین، نوع نگرش به دین و توجه به نمادهای مذهبی اندازه‌گیری شده است.

ج- تعهد و تعلق دینی

تعهد به اجتماع دینی، مشارکت در فعالیت‌های دینی و عضویت در آنها، درگیری ذهنی و نظری در مقولات مذهبی، تساهل و تسامح مذهبی، ترویج عقاید دینی و دفاع از آنها، تعهد و تلاش برای اصلاح جامعه و تأثیر موقعیت‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه بر دین، احساس تعلق و عضویت به جامعه دینی و دینی‌پنداشتن خویش، احساس افتخار یا نفرت نسبت به عضویت در اجتماع دینی، تمایل به پرداختن هزینه و تعهد برای حفظ جامعه دینی، احساس مسئولیت نسبت به سرنوشت جامعه دینی از جمله شاخص‌هایی است که برای سنجش تعهد و تعلق دینی در این پژوهش‌ها استفاده شده است.

یافته‌های تحلیلی پژوهش

نتایج تحقیقات حوزه هویت دینی نشان می‌دهد که عوامل ایجاد تصویر منفی یا مثبت از دین در اغلب موارد ناشی از عوامل برون دینی (توجه افراطی به دین، استفاده ابزاری از دین، سیاسی کردن دین، عدم پایبندی مبلغان و مراجع دینی به دستورات و آموزه‌های دینی) است تا عوامل درون دینی. به عبارت دقیق تفسیر انسان‌ها و عوامل انسانی (کارگزاران دینی) است که موجب دلزدگی یا علاقه‌مندی به دین می‌شود و خود آموزه‌های دینی برای جوانان نه تنها آزار دهنده نیست بلکه

دینی و مشارکت و تمایل عملی به ظواهر و آیین‌های مذهبی و دینی مشاهده نمود (شریعتی مزینانی، 19:1382). نکته دیگر این است که دینداری نیز دارای ابعاد و مؤلفه‌های متفاوتی است. در سنجش دینداری در پژوهش‌های مورد بررسی، همه ابعاد آن مورد سنجش قرار نگرفته‌اند. جدای از این مطلب که برخی از ابعاد دینداری از طریق روش‌های کمی و تکنیک پرسشنامه قابل سنجش نیست (نیت، درجه ایمان و ...)، در استفاده از مدل‌ها و الگوهای سنجش هم نوعی تقلیل‌گرایی صورت گرفته است. مطالعات صورت گرفته بیشتر بر مبنای دو الگوی سنجش دینداری، یعنی الگوی گلاک و استارک (دینداری متشکل از مؤلفه‌های اعتقادی، تجربی، پیامدی، مناسکی) و الگوی شجاعی‌زند (دینداری متشکل از مؤلفه‌های اعتقادات، عبادیات، اخلاقیات، شریعت) صورت گرفته است.

اعوجاج مفهومی

بررسی‌ها، نشان می‌دهد که هر یک از افراد تلقی و برداشت متفاوتی از دین و هویت دینی دارند. بدیهی است سنجش اعتقاد با اندازه‌گیری اخلاقیات، متفاوت و هر دو با ارزیابی احساسات یا روش زندگانی متفاوت‌اند. باید تفاوت نگاه غربی‌ها و متفکران مسلمان و داخلی را به مقوله دین و هویت دینی را هم در نظر گرفت. در برخی از مطالعات، هویت دینی بر مبنای دین اسلام و مذهب شیعه تعریف شده است، اما الگوی سنجش آن مطابق با الگوهای غیربومی و غربی است. اغتشاش مفهومی و همپوشانی مقوله‌ها در طراحی گویه‌ها و سؤالات از دیگر مشکلات است. در واقع، بررسی میزان هویت دینی زمانی دچار مشکل بوده است که در طراحی سؤالات، موضوعات دیگری به‌ویژه پدیده‌های سیاسی و اجتماعی همراه با موضوعات دینی به‌طور همزمان مورد سنجش قرار گرفته است. هویت دینی را نیز در دو سطح می‌توان مشاهده کرد. اول در سطح فردی و شخصی که تقریباً مترادف با دینداری فردی است اما در سطح دیگر، هویت دینی به صورت جمعی نیز مطرح است و متضمن آن سطح از دینداری است که با «مای» جمعی یا همان اجتماع دینی یا

نوع قرائت سیاسی و اجتماعی از دین مخالفت می‌ورزند چرا که معتقدند این‌گونه قرائت‌ها موجب لطمه دیدن جوهر و پیام دین و ابزار و آلوده شدن دین می‌شود (ذکایی، 1387؛ ابوالحسنی، 1388؛ ایمان، 1392).

به طور کلی با توجه به مطالعات صورت گرفته، ذکر سه نکته در خصوص سنجش هویت دینی اهمیت دارد:

تقلیل‌گرایی

نکته قابل تأمل در بیشتر پژوهش‌ها تقلیل هویت دینی به مفهوم دینداری است به طوری که این دو مفهوم به جای یکدیگر به کار رفته‌اند. اگرچه مفهوم هویت دینی همپوشانی و نزدیکی‌هایی با مفهوم دینداری دارد اما در واقع فراتر از دینداری است به بیان دیگر هویت دینی مجموعه باورها، ارزش‌ها، نگرش‌ها و در نهایت رفتارهای فردی و اجتماعی افراد در رابطه با امر دینی است، در حالی که دینداری صرفاً میزان پایبندی نظری و عملی به یک دستگاه دینی است و از این نظر بخش کوچکی از هویت دینی را شامل می‌شود. کیفیت متمایزی که هویت دینی را از میزان دینداری جدا می‌سازد میزان علاقه، معناسازی و مشارکت اجتماعی افراد است که براساس پایبندی به یک دین خاص نسبت به آن ابراز می‌دارند (ذکایی، 1386). هویت دینی عبارت است از اتکای فرد به یک نظام یا پایگاه اعتقادی که در جهت‌گیری فرد در زمینه‌های مختلف تأثیر می‌گذارد به عبارت محققان در سنجش و عملیاتی کردن مفهوم هویت دینی و دینداری برداشت متفاوتی دارند و این امر در شاخص‌سازی‌های صورت گرفته روشن است (ابوالحسنی، 1388؛ ایمان و روحانی، 1392؛ حاجبانی، 1389). هویت دینی فرایندی است که افراد یک گروه طی آن با برخورداری از دین و تعالیم مشترک، پایبندی و وفاداری خود را به آن حفظ نموده و با تمایل به انجام مناسک و آیین‌های مذهبی فراگیر به شکل دهی و تحکیم آن می‌پردازند. این نوع هویت را می‌توان در پایبندی به جوهر دین و ارزش نمادین مذهبی و فراگیر بودن ارزش‌ها و دلبستگی جمعی و عمومی به شعائر، مناسک نهادها، نمادها

شناختی، نمادین و عملی است که میراث سنتی خاصی را تشکیل می‌دهد: آموزه‌ها، کتاب‌ها، علم و تفاسیر عملی، رفتارها و آیین‌ها و رموز آیینی، تاریخ، اندیشه‌ها و شیوه‌های اندیشه‌ورزی که ریشه در فعالیت‌های اجتماعات دارند، عادات غذاخوردن، لباس پوشیدن، امور جنسی، بهداشت و نظایر آن که با نظام اعتقادات فرد مرتبط‌اند، هنر و آفریده‌های زیباشناختی که به طور علمی توسعه یافته است و با این اعتقادات ارتباط دارد و نظایر آن شامل بُعد فرهنگی هویت می‌شود (لژه، 1380: 296). در واقع بُعد فرهنگی، نگرش مثبت به میراث فرهنگی مذهبی و اهتمام به حفظ و نگهداری آن را نشان می‌دهد.

در تعریف مفهومی و عملیاتی هویت دینی، پراکندگی و گسست‌هایی مشاهده می‌گردد. با توجه به ابعاد مختلف هویت دینی که تشریح شد، این گسست، مخصوصاً در تعاریف عملیاتی مشهودتر است. مطالعات مختلف مؤلفه‌های متفاوتی را برای سنجش برگزیده‌اند و شاخص‌هایی که برای هر یک تعریف کرده‌اند، با یکدیگر همخوانی و قرابت ندارد. به علاوه گویه‌های مورد استفاده در تحقیقات یکسان نبوده و از بنیان محکمی پیروی نمی‌کند و نیز همه ابعاد هویت دینی را پوشش نمی‌دهد.

نبود پایه نظری و روش‌شناختی منسجم

چارچوب نظری منسجم، نقشه راه یک پژوهش را مشخص می‌سازد و پژوهشگر را راهنمایی می‌کند تا از مسیر پژوهش منحرف نگردد. در پژوهش‌های بررسی شده، نظم و انسجامی در انتخاب نظریه‌ها و تدوین چارچوب نظری مطابق با هویت دینی (اسلامی) مشاهده نمی‌شود. در ضمن همان‌طور که اشاره شد، تقریباً 90 درصد مطالعات از ابزارها کمی و روش پیمایشی در مطالعه ابعاد مختلف هویت دینی استفاده کرده‌اند. این روش در سنجش برخی از ابعاد ناتوان است و نیز با توجه به اعوجاج مفهومی و نظری موجود، خلأ مطالعات نظری و اکتشافی احساس می‌گردد. استفاده از روش‌های مختلف کیفی به منظور پر کردن این خلأ می‌تواند جهت‌گیری‌های پژوهش‌ها

امت، متناظر است (دوران، 1383: 84). در این معنا هویت دینی به معنای تعلق و تعهد به جامعه دینی است. البته هر دو سطح از هویت دینی (شخصی و جمعی)، متضمن میزانی از دینداری است. با توجه به اینکه یکی از ویژگی‌های هویت، چندبُعدی بودن آن است هویت دینی نیز مفهومی مرکب و چندبُعدی است و می‌توان ابعاد زیر را برای آن قائل شد:

1- بعد اجتماعی: این بعد با مجموعه‌ای از نشانه‌ها (اجتماعی و نمادین) سر و کار دارد که مرز گروه‌های دینی را تعریف می‌کند و به شخص اجازه می‌دهد که میان «درون گروه» و «برون‌گروه» تمایز قایل شود. بُعد اجتماعی با تعریف رسمی و علمی تعلق، ارتباط دارد. مثلاً می‌توان به ختنه شدن یا غسل تعمید داده شدن یا مؤمنانه عمل کردن به اصول پنج‌گانه اسلام یا داشتن سرپناه مشترک در آیین بودا و به علاوه موافقت با پذیرش تکالیفی که برای به رسمیت شناختن اعضا جهت احراز صلاحیت در این یا آن جنبش دینی مورد نیاز است، اشاره کرد (لژه، 1380: 295). درواقع بُعد اجتماعی، احساس تعلق خاطر مشترک و احساس تعهد افراد به «مای» مسلمان را نشان می‌دهد.

2- بعد تاریخی: بعد تاریخی را می‌توان آگاهی و دانش نسبت به پیشینه تاریخی و احساس تعلق خاطر و دلبستگی بدان دانست. این تعریف دربرگیرنده دو بُعد است:

الف) دانش تاریخی، به معنای آگاهی از مهم‌ترین حوادث و شخصیت‌های تاریخی است.

ب) تعلق خاطر تاریخی، به معنای وجود احساسات و عواطف مثبت و منفی نسبت به حوادث، وقایع و شخصیت‌های تاریخی است که نتیجه آن، برخورد غرورآمیز و افتخارآمیز با آن یا موفق دانستن فعالیت‌ها و اقدامات شخصیت‌های مؤثر و مثبت در تاریخ کشور، یا ناراحتی و سرافکنندگی و تحقیر شدن است (معمار، 1378: 27). بُعد تاریخی هویت دینی بر آگاهی مشترک تاریخی افراد جامعه، از گذشته تاریخی و احساس دلبستگی به آن و اهتمام به حفظ و زنده نگهداشتن آن دلالت دارد.

3- بعد فرهنگی: این بعد حاوی مجموعه‌ای از عناصر

می‌دهد که در بین پاسخگویان دو بعد نگرشی و رفتاری کاملاً بر یکدیگر منطبق نیستند. هر چند نسبت قابل توجهی از افراد خود را مذهبی می‌دانند، ولی به همان میزان به اعمال و مناسک دینی پایبند نیستند. در مجموع زنان هویت دینی قوی‌تری داشته‌اند، و تنها در مناسک مذهبی در حوزه عمومی از مردان عقب‌تر هستند. در اکثر موارد میزان تحصیلات رابطه‌ای معکوس با هویت دینی دارد. افزایش سن نیز در بیشتر موارد، همزمان با افزایش سطح دینداری پاسخگویان است.

به طور کلی این پژوهش‌ها وضعیت هویت دینی را مثبت ارزیابی می‌کنند (بین 10 تا 15 درصد افراد وضعیت هویت دینی خود را ضعیف ارزیابی کرده‌اند). مطالعات نشان می‌دهد که بین هویت دینی و هویت‌های رقیب (هویت ملی و هویت قومیتی) هم‌زیستی وجود دارد (حاجیانی، 1387؛ لطف‌آبادی، 1383؛ ابوالحسنی، 1388). این هم‌زیستی و رابطه مثبت بین هویت دینی و هویت ملی بیشتر است و این دو یکدیگر را تقویت می‌کنند. اما بین هویت دینی و هویت مدرن و جهانی هم‌زیستی دیده نمی‌شود و رابطه معنادار منفی بین آنها برقرار است. (همان). همچنین هویت دینی همچنان به عنوان اولین و مهم‌ترین هویتی است که افراد خود را با آن می‌شناسند و با آن خود را تعریف می‌کنند. بررسی میزان قوت هویت‌های ملی، دینی، جهانی و قومی نشان می‌دهد هویت دینی در رتبه اول، هویت ملی در رتبه دوم، هویت قومی در رتبه سوم و هویت جهانی در رتبه چهارم قرار دارند (حاجیانی، 1387؛ ابوالحسنی، 1388؛ ذکایی، 1387).

نتایج مطالعاتی که به رابطه بین هویت دینی و سایر متغیرها پرداخته‌اند نشان می‌دهد که هویت دینی با متغیرهای (مشارکت اجتماعی، سلامت روان، شادکامی، استفاده از رسانه‌های نوین، جهانی شدن، سرمایه اجتماعی، هویت ملی، هویت قومی، هویت فردی و اجتماعی و هویت جهانی) رابطه معناداری دارد (قنبری، 1389). هویت دینی با مشارکت اجتماع، سرمایه اجتماعی، سلامت روانی، شادکامی، هویت ملی، هویت قومی رابطه معنادار و مثبتی دارد. همچنین هویت دینی

را تغییر داده و اصلاح کند. تقریباً اغلب پژوهش‌ها از مدل استارک و کلاک و و الگوی شجاعی‌زند (1384) برای شاخص‌سازی سازه هویت دینی استفاده نموده‌اند. البته برخی از محققان جامعه‌شناس از نظریه‌های دیگری غیر از استارک و کلاک و شجاعی‌زند استفاده نموده‌اند. از جمله حاجیانی از نظریه کنش متقابل و هربرت بلومر و مید، یا ایمان از نظریه شلدون و استرایکر، ذکایی از نظریه کنش متقابل و رحیم ابوالحسنی از نظریه هویت امتی برای سنجش دینداری و هویت دینی بهره برده‌اند. پژوهش‌هایی هم که توسط روان‌شناسان انجام گرفته، برای سنجش دینداری اغلب از نظریه مارسیا و گلدبرگ استفاده نموده‌اند (سلگی، 1389؛ حمید و همکاران، 1392؛ علیجانی، 1385). برخی از پژوهش‌ها نیز همچنان که جدول 2 مشخص است چارچوب نظری مشخصی نداشته‌اند و صرفاً به طراحی چند گویه برای هویت دینی اکتفا کرده‌اند. از سویی در اغلب پژوهش‌های بررسی شده به استثنای موارد معدود (حاجیانی، 1387؛ ابوالحسنی، 1388؛ ذکایی، 1387؛ پیمایش‌های ملی وزارت ورزش و جوانان؛ ایمان، 1392) هویت دینی را معادل با دینداری دانسته‌اند و تفکیک مفهومی در این زمینه انجام نداده‌اند حال آنکه دینداری فقط برخی از شاخصه‌های هویت دینی را پوشش می‌دهد.

نتیجه و ارائه پیشنهادات

به طور کلی در خصوص وضعیت هویت دینی می‌توان پژوهش‌های بررسی شده را به دو گروه تقسیم‌بندی نمود. گروه اول مطالعاتی هستند به بررسی وضعیت هویت دینی می‌پردازند و گروه دوم مطالعاتی هستند که رابطه بین هویت دینی و سایر متغیرها را تحلیل می‌کنند. همان‌طور که قبلاً هم اشاره شد، بیشتر مطالعات انجام شده هویت دینی را به دینداری یا بخشی از ابعاد هویت دینی، تقلیل داده‌اند. اما برخی مطالعات وجود دارند که می‌توان به آنها تکیه کرد و تحلیل‌هایی را با توجه به یافته‌های آنها، صورت داد (حاجیانی، 1387؛ حاجیانی و فولادی سپهر، 1389؛ سفیری و غفوری، 1388؛ ابوالحسنی، 1388؛ طالبان، 1388؛ ذکایی، 1386). یافته‌ها نشان

استفاده از اینترنت با هویت دینی دانشجویان دختر
 دانشگاه آزاد اسلامی واحد ایلام، رساله کارشناسی
 ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد ایلام.
 ایزدی، م. و قاسمی، ک. (1390). «تأثیر استفاده از شبکه
 اطلاعات جهانی بر هویت دینی - ملی
 دانش‌آموزان»، کتاب ماه علوم اجتماعی، دوره
 جدید، ش 38، ص 114-121.
 ایمان، م. و روحانی، ع. (1392). «هویت اسلامی و
 هویت‌های رقیب (هویت جهانی، ملی و قومی)»،
 تحقیقات فرهنگی ایران، دوره 6، ش 1، ص 127
 - 148.
 ایمان، م. و کیدقان، ط. (1382). «بررسی عوامل مؤثر بر
 هویت اجتماعی زنان (مطالعه موردی زنان شهر
 شیراز)»، علوم انسانی الزهراء، دوره 13-12، ش
 44-45، ص 79-107.
 باهنر، ن. و جعفری، ط. (1391). «تلویزیون و تأثیر آن بر
 هویت دینی، گروهی و جنسیتی ایرانیان»، مطالعات
 فرهنگ - ارتباطات، دوره 13، ش 17، ص 7 -
 44.
 بختیاری، ح. و فرخی، ح. (1391). «بررسی رابطه برنامه‌های
 شبکه‌های ماهواره‌ای تلویزیونی و هویت دینی
 جوانان»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت
 اسلامی، سال بیستم، دوره جدید، ش 1، ص 55-
 72.
 پاشا، ا. و فلاح‌زاده، م. (1391). «بررسی هویت دینی و ملی
 نوجوانان و جوانان شهر تهران با تأکید بر گروه
 مرجع»، مطالعات ملی، دوره 13، ش 4، ص 131-
 156.
 تقی‌زاده، م. (1388). هویت دینی زنان و عوامل اجتماعی
 مرتبط با آن، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
 رساله کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبایی -
 دانشکده علوم اجتماعی.
 جنکینز، ر. (1381). هویت اجتماعی، مترجم: تورج

با استفاده از رسانه‌های نوین (اینترنت، ماهواره و تلویزیون)،
 جهانی شدن و هویت جهانی رابطه منفی دارد. باید توجه
 داشت که در برخی از مطالعات رابطه بین هویت دینی و
 هویت فردی و اجتماعی مثبت ارزیابی شده و در برخی
 مطالعات جهت این رابطه منفی است. با توجه به یافته‌های
 فوق می‌توان پیشنهادات زیر را برای پژوهشگران و
 پژوهش‌های بعدی ارائه نمود:
 1- انجام فراتحلیل‌های آماری در خصوص عوامل مؤثر بر
 شکل‌گیری هویت دینی یا پیامدهای آن؛
 2- ایجاد بانک اطلاعاتی پژوهش‌های هویت دینی؛
 3- توجه بیشتر به مبانی و رویکردهای نظری در اندازه‌گیری
 و سنجش هویت دینی؛
 4- استفاده از سنجش‌های بومی برای اندازه‌گیری هویت دینی
 به منظور تسهیل انجام پژوهش‌های بعدی و امکان رصد و
 پایش تغییرات این موضوع در بازه‌های زمانی مختلف؛
 5- برگزاری کارگاه‌ها و نشست‌های تخصصی توسط
 صاحب‌نظران برای استحصال چارچوب مورد توافق برای
 سنجش هویت دینی؛
 6- ایجاد دبیرخانه دائمی پایش و سنجش دینداری در میان
 اقشار مختلف جامعه.

منابع

آخوندی، م. (1383). هویت ملی - مذهبی جوانان، قم: نشر
 بوستان کتاب.
 ابوالحسنی، ر. (1388). تعیین و سنجش مؤلفه‌های هویت
 ایرانی، مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز
 تحقیقات استراتژیک.
 اشرفی، ا. (1377). بی‌هویتی اجتماعی و گرایش به غرب.
 بررسی عوامل اجتماعی فرهنگی مؤثر بر گرایش
 نوجوانان به الگوهای فرهنگ غربی (رپ و هوی
 متال) در تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده
 علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
 آلماسی، م. و همکاران. (1391). بررسی رابطه میزان و نحوه

- یاراحمدی، تهران: شیرازه.
- چابکی درزایی، ر. (1392). «جایگاه هویت دینی در سیاست‌های حوزه جوانان رسانه ملی؛ مورد مطالعه سیاست‌های اجرایی سند افق رسانه»، *مطالعات جوان و رسانه*، شماره یازدهم، ص 89-114.
- چیت‌ساز قمی، م. (1383). *گسست نسلی در ایران: افسانه یا واقعیت*، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- حاجیانی، ا. (1379). «تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه»، *فصلنامه مطالعات ملی*، سال دوم، ش 5، ص 193 - 228.
- _____. (1387). «بررسی منابع هویت ایرانی»، *مطالعات ملی*، دوره 9، ش 2، ص 31 - 52.
- حاجیانی، ا. و فولادی، س. (1389). «بررسی رابطه بین هویت ملی و هویت مذهبی در بین اقوام ایرانی»، *پژوهش نامه علوم اجتماعی*، سال چهارم، شماره چهارم، ص 33-54.
- حبیب‌زاده، ف. (1382). *بررسی هویت ملی و دینی جوانان و تأثیر آن بر مشارکت سیاسی و اجتماعی*، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا.
- حسین‌زاده، د؛ عزیززی، غ. و شوقی، ب. (1391). «بررسی عوامل مؤثر در تحکیم هویت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه»، *پژوهش‌های اعتقادی کلامی (علوم اسلامی)*، دوره 2، ش 6، ص 53-73.
- حسین‌زاده، م. (1391). *مطالعه تأثیر اینترنت بر هویت دینی دانشجویان دانشگاه تبریز در سال تحصیلی 91-90*، رساله کارشناسی ارشد دانشگاه پیام نور استان تهران، دانشکده علوم اجتماعی.
- حمید، ن. و همکاران. (1392). «رابطه ساده و چندگانه هویت دینی، سلامت روان و خوشبینی»، *روانشناسی و دین*، سال ششم، شماره اول، ص 77-90.
- خادمی نوش‌آبادی، ج. (1378). *تحلیل وضعیت هویت (ملی - مذهبی) دانش‌آموزان سوم دبیرستان تهران*
- رساله کارشناسی ارشد پژوهش، دانشگاه شهید بهشتی.
- داستانی، م. (1388). *بررسی رابطه هویت دینی با شادمانی در دانشجویان دانشگاه اصفهان*، پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد علوم تربیتی دانشگاه اصفهان.
- درویشی، ل. و احمدی، پ. (1391). «تحلیل محتوای فرهنگی برنامه‌های دوره متوسطه بر اساس نمادهای ملی و مذهبی»، *پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، ش 35، ص 15-32.
- دوران، ب. (1383). *گزارش طرح تحقیقاتی، هویت اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی*.
- ذکائی، م. (1386). *پیمایش ملی هویت دینی و ملی جوانان ایران*، تهران: وزارت ورزش و جوانان.
- وضعیت و نگرش جوانان ایران. (1380). *سازمان ملی جوانان*.
- _____. (1381). *سازمان ملی جوانان*.
- _____. (1386). *سازمان ملی جوانان*.
- سفیری، خ. و غفوری، م. (1388). «بررسی هویت دینی و ملی جوانان شهر تهران با تأکید بر تأثیر خانواده بر آن»، *پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه*، ش 2، ص 1-27.
- سفیری، خ. و نعمت‌اللهی، ز. (1391). «جهانی شدن و هویت دینی با تأکید بر تفاوت جنسیتی»، *مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان*، سال 10، ش 3، ص 39-66.
- سلگی، م. (1389). *سنجش ابعاد و مؤلفه‌های هویت فردی و اجتماعی و تأثیر آنها بر انسجام هویت ملی دانشجویان دانشگاه‌های تهران*، رساله دکتری دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی.
- شجاعی‌زند، ع. (1384). «مدلی برای سنجش دینداری در ایران»، *جامعه‌شناسی ایران*، دوره 6، ش 1، ص

- 66-34. (جلد 1 و 2)، ترجمه: احد علیقلیان، افشین خاکباز، حسن چاوشیان؛ ویراسته: علی پایا، تهران: طرح نو، چاپ پنجم.
- کلانتری، ح؛ عزیزی، ج. و زاهد زاهدانی، س. (1388). «هویت دینی و جوانان (نمونه آماری، جوانان شهر شیراز)»، *تحقیقات فرهنگی ایران*، ش 2، ص 125-142.
- کلانتری، ح. و همکاران. (1390). «آثار و پیامدهای طلاق؛ مرور نظام‌مند تحقیقات انجام شده در ایران با تأکید بر ملاحظات جنسیتی (1390-1376)»، *فصلنامه زن در توسعه و سیاست*، دوره 9، ش 3، ص 111-131.
- کوهی، ک. و حسینی، م. (1391). «رابطه استفاده از رسانه‌های نوین با ابعاد هویتی در نوجوانان و جوانان 14 تا 29 ساله شهر تبریز»، *فصلنامه پژوهش‌های ارتباطی (پژوهش و سنجش سابق)*، سال 19، ش 4، پیاپی 72، ص 109-130.
- گل‌محمدی، ا. (1386). *جهانی شدن فرهنگ، هویت، تهران: نشر نی، چاپ سوم.*
- گنجی، م؛ نعمت‌الهی، ز. و طاهری، ز. (1389). «رابطه هویت دینی و سرمایه اجتماعی در بین مردم کاشان»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، سال بیست و یکم، ش 4، ص 123-144.
- گودرزی، م. و همکاران. (1389). «بررسی هویت دینی و ملی جوانان کشتی‌گیر و فوتبالیست شهر تهران»، *المپیک*، ش 51، ص 21-32.
- گیدنز، آ. (1378). *تجدد و تخصص*، ترجمه: ناصر موفقیان، تهران: نشر نی.
- لژه، د. (1380). «انتقال و شکل‌گیری هویت اجتماعی - دینی در مدرنیته»، مترجم: سید محمود نجاتی، نامه پژوهش، ش 20 و 21، ص 287-309.
- لطف‌آبادی، ح. و نوروزی، و. (1383). «بررسی چگونگی نگرش دانش‌آموزان دبیرستانی و پیش‌دانشگاهی
- شریعتی مزینانی، س. (1382). *بررسی نگرش (شناختی، عاطفی، رفتاری) جوانان شهر مشهد نسبت به هویت ایرانی اسلامی، معاونت پژوهش و فناوری جهاددانشگاهی، واحد استان خراسان رضوی.*
- صدیق سروستانی، ر. و حاجیانی، ا. (1387). «مطالعه تجربی منابع هویت ایران»، *مطالعات ملی*، دوره 9، ش 2، ص 31-52.
- طالبان، م. (1388). *پیمایش ملی سنجش دینداری در ایران*، تهران: ایسپا.
- عالم، ر. (1377). *بنیادهای علم سیاست*، چاپ چهارم، تهران: نشر نی.
- عباسی قادی، م. (1386). «بررسی رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی کاربران»، *رسانه*، ش 69، ص 173-198.
- علیچانی، م. (1385). «رابطه بین هویت دینی و سلامت روان در بین دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی»، *مطالعات روان‌شناختی*، دوره 2، ش 2-1، ص 89-106.
- علیرضایی، م. (1386). «جایگاه هویت ملی و دینی در کتب درسی دوره متوسطه»، *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ش 27، سال هفتم، ص 126-136.
- قاسمی، وحید. و همکاران. (1391). «تعامل در فضای مجازی شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان»، *دو فصلنامه دین و ارتباطات*، سال نوزدهم، ش 2، ص 5-36.
- قاضی طباطبایی، م. و ودادهیر، ع. (1389). *فراتحلیل در پژوهش‌های اجتماعی و رفتاری*، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- قنبری، ع. (1389). *هویت ملی و ارزش‌های جهانی شده با تأکید بر ایرانیان عرب زبان*، پایان‌نامه دکتری جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- کاستلز، م. (1385). *عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ*

- ارزش‌ها و نگرش‌های جوانان ایران. (1380). وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- _____. (1382). وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- _____. (1383). وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- وبستر، ف. (1390). *نظریه‌های جامعه اطلاعات*، ترجمه: اسماعیل قدیمی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- Arweck, E. & Nesbitt, E. (2010) "Young People's Identity Formation in Mixed-Faith Families: Continuity or Discontinuity of Religious Traditions?", *Journal of Contemporary Religion*, No. 25, P 67-87
- Benoist, A.D. (2004) *On Identity, Originally appeared in éléments 113*, Translated by Kathy Ackerman and Julia Kostova, Accessed by www.alainbenoist.com/pdf/on_identity.pdf
- Furrow, J.L., King, P.E. & White, K. (2004) "Religion and Positive Youth Development: Identity, Meaning, and Prosocial Concerns". *Applied Developmental Science*, No. 8, P 17-26
- Henkel, M. (2005) "Academic Identity and Autonomy in a Changing Policy Environment", *Higher Education*, No. 49, P 155-176.
- Karanauskien, D. & Kardelis, K. (2005) The Relationship between Students' Academic Identity and Academic Achievements, *Social Sciences / Socialiniai mokslai*. 1, 47: 60- 70.
- King, P.E. & Boyatzis, C.J. (2004) "Exploring Adolescent Spiritual and Religious Development: Current and Future Theoretical and Empirical Perspectives". *Applied Developmental Science*, No. 8, P 2-6.
- King, P.E. (2003) "Religion and Identity: The Role of Ideological, Social, and Spiritual Contexts", *Applied Developmental Science*, No. 7:3, P 197-204,
- Marcia, J.E. (1966) "Development and Validation of Ego Identity Status". *Journal of Personality and Social Psychology*, No. 3(5), P 551-558.
- Peek, L. (2005) "Becoming Muslim: The Development of a Religious Identity". *Sociology of Religion*, Vol. 66, No. 3, p 215-242.
- Seol, K.O. (2010) *Religious identity as mediator between religious socialization from parents, Peers and mentors and psychological well-being and adjustment among Korean American adolescents of the University of Minesota*. Phd Thesis
- Seul, J.R. (1999) "Religion, Identity and Integration Conflict", *Psychological Issues*, Vol. 36, No.
- ایران به جهانی شدن و تأثیر آن بر ارزش‌ها و هویت دینی و ملی آنان، *نوآوری‌های آموزشی*، دوره 3، ش 9، ص 88 تا 119.
- مرشدی‌زاد، ع. و همکاران. (1391). «بازنمایی هویت دینی در سینمای پس از انقلاب اسلامی»، *مطالعات فرهنگ - ارتباطات*، دوره 13، ش 18، ص 59 تا 81.
- مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران. (1385). *فرهنگ سیاسی مردم ایران*، تهران: مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران.
- معمار، ر. (1378). *بررسی عوامل مؤثر بر میزان آگاهی و گرایش جوانان به تاریخ عناصر ایران*، تهران: اداره کل مطالعات مرکز تحقیقات و سنجش برنامه‌های صدا و سیما.
- منصورنژاد، م. (1383). *عقل در سه دین بزرگ آسمانی، زرتشت، مسیحیت و اسلام، سیری در تعاریف و سابقه مفهوم عقل و ارتباط آن با ادیان*، تهران: نشر جوان پویا
- مهنا، م. (1391). *بررسی راهکارهای تقویت هویت دینی در برنامه درسی دوره ابتدایی از دیدگاه آموزگاران و مدیران مدارس ابتدایی شهرستان لالچین*، رساله کارشناسی ارشد دانشگاه پیام نور استان همدان.
- نوذری، ح. (1382). «نگاهی تحلیلی به رو روند تحول مفهوم هویت در قالب‌های سه گانه هویت سنتی، مدرن و پست مدرن»، *فصلنامه مطالعات ملی*، سال 7، ش 2، ص 148-127.
- نوروزی، م. (1389). *مقایسه نگرش نسبت به جهانی‌شدن و تأثیر آن بر هویت دینی و ملی دانش‌آموزان رشته‌های مختلف مقطع متوسطه (دختر) شهرستان قائم‌شهر*، رساله کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبایی
- نیازی، م. (1386). *رابطه میزان دینداری با هویت اجتماعی جوانان*، رساله کارشناسی ارشد دانشگاه کاشان.

5, P 556.